
 JOANNA MAZUR, HANNA KOŁOŁO

Zakład Epidemiologii, Instytut Matki i Dziecka w Warszawie

Związek między przemocą rówieśniczą w szkole a samopoczuciem psychicznym uczniów gimnazjum

Opracowanie dotyczy anonimowych badań ankietowych przeprowadzonych w Polsce w 2002 r. w ramach międzynarodowych badań nad zachowaniami zdrowotnymi młodzieży szkolnej (HBSC – Health Behaviour in School-aged Children, WHO Cross-national Collaborative Study). Głównym przedmiotem analizy były pytania dotyczące bycia sprawcą i/lub ofiarą przemocy w szkole (bullying), które powiązano z pytaniami na temat odczuwania wybranych dolegliwości o podłożu psychicznym. Ponad połowa uczniów gimnazjum zetknęła się czynnie z przemocą w szkole w ostatnich miesiącach. Nasilenie zjawiska przemocy szkolnej w Polsce przekracza przeciętny poziom europejski określony dla grupy 28 krajów. Uczniowie będący wyłącznie ofiarami dręczenia szczególnie często odczuwali przygnębienie, podczas gdy u uczniów pełniących czasem rolę ofiary, a czasem sprawcy dręczenia nasilało się zdenerwowanie i rozdrażnienie. Wyłącznie sprawcy dręczenia częściej odczuwali wybrane dolegliwości niż rówieśnicy niemający kontaktu z przemocą w szkole. Wywiad na temat nasilenia dolegliwości psychicznych może być narzędziem pomocnym w identyfikowaniu ofiar i sprawców przemocy. Zapobieganie przemocy w szkole wymaga wielopoziomowych działań oraz pokonania szeregu barier, wynikających z niezrozumienia istoty i rzeczywistej skali zjawiska.

dzieckokrzywdzone.pl

Wstęp

Przemoc w środowisku szkolnym nie jest zjawiskiem nowym, ale dopiero od około 30 lat zaczęto w różnych krajach (najintensywniej w Skandynawii, Wielkiej Brytanii i Australii) prowadzić badania na jej temat i wdrażać programy interwencyjne. Aby działania zapobiegawcze były skuteczne, należy między innymi pokonać bariery:

- niezrozumienia źródeł oraz mechanizmów przemocy i agresji u dzieci i młodzieży;

- ograniczania obszaru zainteresowań do łatwiej wykrywalnej przemocy fizycznej;

- niedoceniań rzeczywistej skali zjawiska w kraju;

- niechęci do przyznawania się, że problem istnieje w danej szkole (postawa „nas to nie dotyczy”);

- nieumiejętności rozpoznawania sprawców i ofiar przemocy;

- niedoceniań konieczności wielopoziomowego oddziaływania na jednostkę,

klasę, szkołę, rodzinę i środowisko lokalne.

Badania ankietowe zachowań zdrowotnych młodzieży szkolnej HBSC (*Health Behaviour in School-aged Children, WHO Cross-national Study*), prowadzo-

ne cyklicznie co cztery lata we wzrastającej liczbie krajów, włączyły moduł pytań na temat przemocy w szkole (*bullying*) już w 1990 r. Od tej pory można śledzić trendy zjawiska, porównania międzynarodowe, uwarunkowania i skutki zdrowotne¹.

Agresja u dzieci i młodzieży

W badaniach psychologicznych podkreśla się związek między dobrymi relacjami w grupie oraz akceptacją rówieśników a funkcjonowaniem w szkole i samopoczuciem psychofizycznym nastolatków. Zaburzonym relacjom z grupą rówieśniczą mogą sprzyjać (Kuśpit 2004; Crick, Grotpeter 1995; Lerner 1978):

- błędy wychowawcze i nieprawidłowe postawy rodziców we wcześniejszym okresie rozwoju,

- problemowe środowisko rodzinne,

- niski poziom zamożności,

- odmienności na tle wyników w nauce, wyglądu, rasy (koloru skóry) lub wyznania.

Objawem nieprawidłowych relacji międzyrówieśniczych jest agresja i przemoc w szkole.

Przemoc – według J. Mellibrudy – to *intencjonalne naruszenie mocy oraz wszelkich praw i dóbr osobistych jednostki w sposób uniemożliwiający jej obronę i powodujący szkody psychiczne, fizyczne, symboliczne i materialne* (Mellibruda 1999). „Naruszenie mocy” to próba uczynienia z ofiary osoby bezwolnej – podaje R. Izdebski za W. Sztander i A.L. Galey (Izdebski, Szaszkievicz 2003). Świadome wykorzystywanie własnej przewagi, siły w celu uzyskania korzyści oraz element podporządkowania ofiary, jej bezbronność, dominacja sprawcy (fizyczna lub inna) i brak suwerenności lub poszanowania dla niej są istotną częścią przemocy.

Agresja, często mylona z przemocą lub używana jako jej synonim, to zachowanie pojawiające się w wyniku działania silnych negatywnych emocji, wykraczające poza powszechnie uznawane normy (Brzezińska, Hornowska red. 2004). Według teorii frustracji-agresji J. Dollarda, ogniwem poprzedzającym każde zachowanie agresywne jest frustracja, czyli negatywne emocje wywołane działaniem czynnika zakłócającego kierunek działań jednostki (Dollard i wsp. 1939).

Istnieją różne systemy klasyfikacji agresji w zależności od rozpatrywanej sytuacji. Często różne formy agresji posiadają „części wspólne”, jak np. agresja fizyczna i grupowa etc. Można zatem wyróżnić:

1) **agresję reaktywną** (powstanie frustracji z powodu przeszkód w realizacji zamierzeń – po osiągnięciu celu zachowanie agresywne zanika) i **proaktywną** (wrogą – jej motywem jest chęć szkodzenia i niszczenia, jest niezależna od czynników zewnętrznych);

2) **bezpośrednią i pośrednią** (kiedy sprawca stara się pozostać nieznanym, namawiając innych do przemocy lub niszcząc rzeczy należące do ofiary, podczas gdy ta tego nie widzi);

3) **fizyczną, słowną** (werbalną) lub emocjonalną;

4) **czynną i bierną** (np. ignorowanie, wyłączanie z grupy);

¹ Wyniki badań nad uwarunkowaniami i skutkami zdrowotnymi przemocy rówieśniczej w szkole były przedmiotem projektu badawczego finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Informatyzacji, realizowanego przez Instytut Matki i Dziecka w latach 2003–2005, nr 3 PO5D 007 24 (Mazur red. 2005).

5) **indywidualną** (osoba przeciwko osobie) i **grupową** (grupa przeciwko osobie lub innej grupie);

6) **instrumentalną** (używanie przemocy dla realizacji własnego celu) i **afektywną** (odruchowe działanie w wyniku poczucia krzywdy,

szkody – częste u małych dzieci, niepotrafiących wyrazić emocji w inny sposób).

W tabeli 1 przedstawiono, oparte na podobnych kryteriach, różne formy przemocy i przykłady konkretnych działań będących jej przejawem.

Tabela 1. Przykłady klasyfikacji i form przemocy

	Rodzaje/formy przemocy	
	Bezpośrednia	Pośrednia
Fizyczna	Bicie, kopanie, plucie, wymuszanie/wyłudzanie pieniędzy, niszczenie własności, rzucanie kamieniami (lub innymi)	Włączanie innych osób do atakowania ofiar w różny sposób
Słowna/Werbalna	Wyzywanie, przezywanie, wyśmiewanie, ośmieszanie, obrażanie, groźby	Namawianie innych do wyzywania, groźenia, rozpowszechnianie plotek
Niewerbalna	Groźenie (pięścią) i pokazywanie nieprzyzwoitych gestów	Chowanie rzeczy, rozmyślne wykluczenie z grupy lub działań (izolowanie, odrzucanie)

Źródło: (Rigby 2001).

Coraz powszechniejszym przejawem agresji w szkole jest dręczenie jednych uczniów przez drugich (*bullying*). W definicji dręczenia (Olweus 1998; Nansel i wsp. 2004) zwraca się uwagę na trzy istotne elementy:

- są to świadome, celowe działania w celu zrobienia drugiej osobie przykrości lub krzywdy;
- działania te są systematycznie powtarzane;
- występuje brak równowagi sił, ofiara jest słabsza od osoby lub grupy osób napadających ją.

Najczęstsze formy dręczenia w szkole to: przezywanie, odrzucanie – pozostawianie na uboczu, wyłączenie z grupy, lekceważenie oraz oczernianie – mówienie fałszywych rzeczy (Mazur, Małkowska 2003). Czasami jest to przemoc bezpośrednia – jeżeli ofiara jest bezpośrednio atakowana, czasami przemoc pośrednia – jeżeli sprawcy namawiają innych do bicia lub dokuczania ofierze lub chcą innych skłonić, aby kogoś nie lubili. Nie zawsze jest to przemoc fizyczna, której skutki mogą być widoczne na ciele ofiary (sińce, zadrapania, stłuczenia, nawet złamania, zniszczona odzież

lub rzeczy). Często mamy do czynienia z przemocą psychiczną – emocjonalną (słowną lub niewerbalną), której skutki bywają bardziej przykre, trudniejsze do zaobserwowania i mogą pozostawić dotkliwsze (nawet na całe życie) urazy niż przemoc fizyczna (Rigby 2000).

Agresja wśród dzieci i młodzieży może być stosowana w celu potwierdzenia przewagi nad innymi, dając szybki i wyrazisty efekt, który ma wpływ na poczucie własnej wartości sprawcy.

Doświadczana przemoc może powodować nasilenie pewnych dolegliwości, odczuwanych przez ofiary. Utrzymujący się stan negatywnego napięcia wywołanego odczuwanymi dolegliwościami (szczególnie ciągłe zdenerwowanie i rozdrażnienie) może sprzyjać agresji skierowanej wobec siebie lub innych (przemoc reaktywna). Mamy więc do czynienia ze swoistym „systemem naczyń połączonych”, który jest niebezpieczny bez względu na punkt, w jakim zaczynamy analizę zjawiska.

Mówiąc o przemocy doświadczanej w szkole, należy brać pod uwagę trzy jej aspekty: sprawców, ofiary oraz grupę tzw. *bully-victim*, czyli młodzież, która bywa

zarówno sprawcą, jak i ofiarą przemocy. W czwartej grupie uczniów, którzy w ostatnim czasie nie mieli bezpośrednich doświadczeń z przemocą, mogą znaleźć się osoby pełniące rolę bardziej lub mniej bier-

nych świadków zdarzeń. Niektórzy stają w obronie ofiar, inni, popierając sprawców, mogą być zaliczani do sprawców przemocy pośredniej, nawet jeśli za takich się nie uważają.

Material i metoda

Dane pochodzą z międzynarodowych badań zachowań zdrowotnych młodzieży szkolnej HBSC (*Health Behaviour in School-aged Children, WHO Cross-national Study*) przeprowadzonych w Polsce w 2002 r. Wybrano dość jednorodną pod względem wieku grupę uczniów I i III klas gimnazjum (N = 4283), a dane dla Polski porównano z 27 innymi krajami europejskimi (N = 96 172).

Pytania na temat dręczenia opracowane i przetestowane zostały przez międzynarodową grupę badawczą zajmującą się w ramach projektu HBSC wypadkami i przemocą (*VIP - Violence and Injuries Prevention*), przy uwzględnieniu założeń kwestionariusza D. Olweusa. Wielowątkowa konstrukcja kwestionariusza HBSC pozwala na powiązanie pytań na temat kontaktów z przemocą (zdefiniowanych jako *bullying*) z pytaniami na temat odczuwania dolegliwości psychosomatycznych.

Protokół badania HBSC 2001/2002 (Currie i wsp. red. 2001) zakładał uwzględnienie dwóch obowiązkowych pytań na temat częstości bycia ofiarą i sprawcą dręczenia w szkole: „Jak często Ty sam byłeś dręczony w szkole w ostatnich kilku miesiącach?” i „Jak często Ty uczestniczyłeś w dręczeniu innego ucznia lub uczniów w szkole w ostatnich kilku miesiącach?” z kategoriami odpowiedzi: „Nie byłem dręczony (nie dręczyłem innych)”, „Zdarzyło się to jeden lub dwa razy”, „2 lub 3 razy w miesią-

cu”, „Prawie raz w tygodniu”, „kilka razy w tygodniu”.

Pytania były poprzedzone wstępem wyjaśniającym, co rozumiemy pod pojęciem dręczenia (dokuczania) innym: *Uważamy, że dręczenie polega na tym, że inny uczeń lub grupa uczniów mówi lub czyni innej osobie bardzo przykre, dokuczliwe rzeczy (np. zaczepia, napada, bije, popycha, wyśmiewa, robi na złość). O dręczeniu mówimy wtedy, gdy taka sytuacja powtarza się często i trudno się przed nią obronić. Uważamy, że nie jest dręczeniem sytuacja, w której dwóch uczniów, o podobnej sile, kłóci się lub bije się, a także wtedy, gdy drażnienie ma charakter dowcipów, zabaw i odbywa się w przyjacielski sposób.*

W bloku pytań opcjonalnych, zastosowanych także w Polsce, pytano o częstość dręczenia w podany sposób, z uwzględnieniem tych samych kategorii częstości zdarzeń. W prezentowanej pracy omówiono pięć² najczęstszych form dręczenia.

Określone w badaniu formy dręczenia dla ofiar i sprawców dręczenia prezentuje tabela 2.

W pracy przedstawiono częstość bycia ofiarą i sprawcą przemocy ogółem i w podany powyżej sposób, jak również zbadano związek między doświadczeniami z przemocą rówieśniczą w szkole, a odczuwaniem czterech wybranych dolegliwości o charakterze (podłożu) psychicznym:

- zdenerwowania,
- rozdrażnienia lub złego humoru,
- przygnębienia
- trudności w zasypianiu.

² Międzynarodowy kwestionariusz zakładał też pytanie o przemoc na tle religii i rasy, co pominięto w tym opracowaniu.

Uczniowie podawali, jak często odczuwali powyższe dolegliwości w ostatnich 6 miesiącach. Za częste uznano odczuwa-

nie wymienionych symptomów co najmniej kilka razy w tygodniu lub prawie codziennie.

Tabela 2. *Formy dręczenia ofiar i sprawców*

Ofiara	Sprawca
Byłem przezywany, robiono sobie ze mnie żarty, które sprawiały mi przykrość	Przezywałem, robiłem sobie z innych uczniów żarty, które sprawiały im przykrość
Inni uczniowie pozostawiali mnie na uboczu różnych spraw, wyłączali mnie ze swojej grupy lub zupełnie lekceważyli	Pozostawiałem innych uczniów na uboczu różnych spraw, wyłączałem ich ze swojej grupy lub zupełnie lekceważyłem
Byłem popychany, szturchany, bity, zamykany w pomieszczeniach	Popychałem, szturchałem, biłem, zamykałem innych uczniów w pomieszczeniach
Inni uczniowie oczerniali mnie lub mówili o mnie fałszywe rzeczy i próbowali wpływać na innych, żeby mnie nie lubili	Oczerniałem innych uczniów lub mówiłem o nich fałszywe rzeczy i próbowałem wpływać na innych, żeby ich nie lubili
Inni uczniowie opowiadali o mnie dowcipy, komentarze lub pokazywali gesty związane z seksem	Opowiadałem o nich dowcipy, komentarze lub pokazywałem gesty związane z seksem

Wyniki

Częstość dręczenia (*bullying*) w szkołach

W wielu gimnazjach panuje wśród personelu pedagogicznego pogląd, że ich szkoła jest wolna od przemocy. Dopiero drastyczne, częściej spotykane w szkołach ponadpodstawowych, przypadki dotkliwego pobicia ucznia przez innych uczniów, znęcania się nad nauczycielem lub próby samobójczej ucznia ukazują rzeczywistą sytuację i mobilizują do działania. Można śmiało powiedzieć, że nie ma szkół absolutnie wolnych od przemocy, jeśli uwzględnimy wszystkie jej przejawy (przemoc fizyczną, słowną, emocjonalną).

Według danych HBSC w Polsce 29% uczniów gimnazjum w wieku 13–15 lat było ofiarami dręczenia przez innych uczniów w szkole, co najmniej raz w ostatnich kilku

miesiącach (tab. 3). Dręczenia uznawanego za częste (2–3 razy w miesiącu lub częściej) doświadczało 9,2% ankietowanych. Sprawcami dręczenia innych uczniów w szkole było 41,2% ankietowanych, w tym 13,7% czyniło to często.

Odsetek sprawców dręczenia przewyższa odsetek ofiar częściowo z tej przyczyny, że młodzież przechodziła do pytania na temat sprawców po wypełnieniu bloku pytań opcjonalnych na temat form dręczenia z perspektywy ofiary i lepiej już rozumiała definicję dręczenia.

Chłopcy częściej niż dziewczęta są zarówno ofiarami, jak i sprawcami dręczenia, przy czym różnica na niekorzyść chłopców nasilała się w przypadku sprawców przemocy.

Biorąc pod uwagę, że niektórzy uczniowie występują zarówno w roli ofiar, jak i sprawców, stwierdzono, że czynnie z przemocą w szkole w ostatnich miesiącach zetknęło się 54,6% ankietowanych uczniów gimnazjum, w tym 62,5% chłopców i 46,9% dziewcząt. Podwójną rolę (czasem ofiary, czasem sprawcy dręczenia) pełniło 15,6% ankietowanych, w tym 18,4% chłopców i 12,8% dziewcząt.

Z powodu posługiwania się dość jednorodną grupą, zrezygnowano z prezentacji danych według wieku ankietowanych. Z innych opracowań, opartych na danych

HBSC z uwzględnieniem uczniów V klas szkół podstawowych, wiadomo, że z wiekiem zwiększa się odsetek sprawców przemocy, natomiast maleje odsetek ofiar.

Tabela 3. Uczniowie gimnazjum, którzy byli ofiarami lub sprawcami przemocy w szkole w ostatnich miesiącach, według płci i częstości kontaktów z przemocą (w %)

Częstość kontaktów z przemocą	Ofiary przemocy w szkole			Sprawcy przemocy w szkole		
	Ogółem	Chłopcy	Dziewczęta	Ogółem	Chłopcy	Dziewczęta
Nie zdarzyło się	71,0	68,6	73,3	58,8	50,4	67,0
Zdarzyło się	29,0	31,4	26,7	41,2	49,6	33,0
w tym:						
1-2 razy	19,8	20,5	19,0	27,6	28,7	26,5
2-3 razy/mies.	3,8	4,7	3,0	5,8	8,4	3,3
prawie raz/tyg.	1,6	1,8	1,5	2,6	4,0	1,1
kilka razy/tyg.	3,8	4,4	3,2	5,3	8,4	2,1

Porównanie Polski z innymi krajami

W tabeli 4 porównano odsetki ofiar i sprawców dręczenia w szkole w 28 krajach europejskich, z uwzględnieniem płci ankietowanych.

Wyróżniono kraje, w których nasilenie zjawiska jest większe niż w Polsce. Okazało się, że tylko w siedmiu krajach odsetki ofiar i sprawców dręczenia w wszystkich

grupach uwzględnionych w tabeli 3 są systematycznie większe niż w Polsce. Są to kraje niemieckojęzyczne: Niemcy, Austria, Szwajcaria oraz Ukraina i wschodnie kraje nadbałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia. W większości krajów odsetek sprawców dręczenia przewyższa odsetek ofiar.

Formy przemocy

Najczęstszą formą dręczenia było przezywanie i robienie innym przykrych żartów (tab. 5). Ofiarą tego typu dręczenia było 30,8%³, a sprawcą – 35,9% ankietowanych uczniów gimnazjum. Ofiary dręczenia w następnej kolejności wymieniały oczernianie, mówienie fałszywych rzeczy (18,6%), a sprawcy na drugim miejscu wymieniali pozostawianie na uboczu (21,0%). Przemoc fizyczna (popychanie, szturchanie, bicie, zamykanie w pomieszczeniach) wymieniana była na trzecim miejscu przez sprawców i dopiero na ostatnim przez ofiary dręczenia.

W przypadku czterech form dręczenia, chłopcy i dziewczęta z podobną częstością stają się jego ofiarami. Jedynie doświadczenie przemocy fizycznej częściej dotyczy chłopców niż dziewcząt (12,6% wobec 4,4%). W przypadku sprawców dręczenia istotne różnice zależne od płci notujemy dla wszystkich wymienionych sposobów. Bardzo typowa dla dziewcząt jest przemoc emocjonalna. W odniesieniu do tej formy przemocy rówieśniczej w szkole odsetki ofiar są nieznacznie większe u dziewcząt niż u chłopców, a odsetki sprawców najmniej się różnią dla obu płci.

³ Podano odsetki w stosunku do wszystkich ankietowanych, a nie tylko ofiar dręczenia, jako lepiej obrazujące rzeczywiste zagrożenie populacji daną formą dręczenia.

Tabela 4. Sprawcy i ofiary przemocy w szkole wśród młodzieży w wieku 13–15 lat w 28 krajach europejskich (w %)

Kraje	Ofiary przemocy w szkole			Sprawcy przemocy w szkole		
	Ogółem	Chłopcy	Dziewczęta	Ogółem	Chłopcy	Dziewczęta
Austria	44,9	48,4	41,4	57,2	64,8	49,7
Belgia	31,2	36,2	26,6	36,4	44,9	28,6
Chorwacja	22,0	24,4	19,8	27,4	35,9	19,5
Czechy	15,5	17,0	14,2	18,9	23,6	14,6
Dania	29,9	29,5	30,3	41,1	52,4	30,5
Estonia	42,1	43,3	41,0	47,7	55,2	40,6
Finlandia	21,6	23,7	19,5	28,6	37,8	19,3
Francja	34,4	33,0	35,7	39,1	42,5	35,9
Grecja	24,2	25,5	22,9	26,5	36,6	17,0
Hiszpania	25,6	27,1	24,2	34,1	40,6	27,9
Holandia	26,5	28,9	24,0	38,6	46,3	30,6
Irlandia	23,7	28,2	20,3	23,1	31,6	16,8
Litwa	65,0	65,6	64,3	72,2	77,9	66,1
Łotwa	47,1	51,8	43,1	52,8	61,0	45,7
Macedonia	27,7	30,2	25,3	24,2	31,3	17,5
Malta	22,1	26,9	17,8	23,6	33,1	15,1
Niemcy	35,0	38,5	31,7	51,3	61,9	41,3
Norwegia	26,4	29,6	23,2	33,9	46,6	21,1
Polska	29,0	31,4	26,7	41,2	49,6	33,0
Portugalia	45,4	48,7	42,5	37,3	42,2	32,8
Rosja	32,3	33,7	31,0	33,8	40,4	28,2
Słowenia	21,1	19,7	22,6	24,0	28,5	19,5
Szwajcaria	40,0	40,9	39,2	49,5	58,5	40,7
Szwecja	15,3	16,0	14,5	17,9	23,2	12,6
Ukraina	45,9	47,1	45,0	50,4	57,5	44,6
Węgry	19,6	18,1	20,7	24,9	32,0	19,7
Wielka Brytania	28,9	28,5	29,3	26,4	32,4	20,7
Włochy	25,2	27,1	23,6	35,5	44,5	27,6

Tabela 5. Uczniowie gimnazjum, którzy byli ofiarami lub sprawcami przemocy w szkole według płci i form dręczenia (% ankietowanych)

Sposoby dręczenia*	Ofiary przemocy w szkole			Sprawcy przemocy w szkole		
	Ogółem	Chłopcy	Dziewczęta	Ogółem	Chłopcy	Dziewczęta
Przezywanie	30,8	31,0	30,5	35,9	43,2	28,7
Pozostawianie na uboczu	15,1	13,9	16,3	21,0	22,7	19,3
Przemoc fizyczna	8,5	12,6	4,4	16,4	26,6	6,4
Oczernianie	18,6	17,4	19,9	13,7	17,2	10,2
Dowcipy i gesty seksualne	12,8	13,5	12,0	15,2	23,0	7,6

*Dokładny opis sposobów dręczenia znajduje się w części poświęconej metodzie.

Stwierdzono, że znaczna część ofiar (54%) i sprawców (59%) dręczenia narażona jest lub stosuje wobec innych co najmniej dwie, różne formy przemocy.

Analizując dane HBSC, stwierdzono w około 85% przypadków zgodność odpowiedzi uczniów na podstawowe pytanie na temat uczestniczenia w przemocy w szkole oraz na szczegółowe opcjonalne pytanie na temat poszczególnych form przemocy. Jednak część osób najpierw odpowiadała „nie byłem dręczony (nie dręczyłem innych)”, a później zakreślała wymienione formy przemocy lub zakreślała kategorię odpo-

wiedzi odpowiadającą innej (przeważnie zwiększonej) częstości zdarzeń. Sytuacja odwrotna – odpowiedź pozytywna w pytaniu wstępnym z brakiem podania jednej z wymienionych form przemocy dotyczyła znikomego odsetka ankietowanych.

Niespójności odpowiedzi nie należy jednak interpretować jako wady kwestionariusza, czy też ograniczonej wiarygodności badań. Wydaje się, że raczej wynika ona z różnego rozumienia przez młodzież czym jest *bullying*, braku w języku polskim tak pojemnego i zrozumiałego zwrotu oraz z wieloaspektowości przemocy w szkole.

Wybrane dolegliwości psychiczne a kontakty z przemocy rówieśniczą w szkole

W tabeli 6 przedstawiono odsetki chłopców i dziewcząt odczuwającej prawie codziennie lub kilka razy w tygodniu wybrane dolegliwości o podłożu psychicznym, uwzględniając jednocześnie, czy i jakie doświadczenia z przemocą miała dana osoba. Doświadczenia z przemocą analizowano w czterech grupach:

- wyłącznie ofiara,
- wyłącznie sprawca,
- ofiara i sprawca,
- osoby niemające w ostatnich miesiącach kontaktów z przemocą rówieśniczą w szkole (jako grupa odniesienia).

Tabela 6. Uczniowie gimnazjum odczuwający wybrane dolegliwości* w każdym tygodniu lub prawie codziennie (w %) według płci i doświadczeń z przemocą w szkole

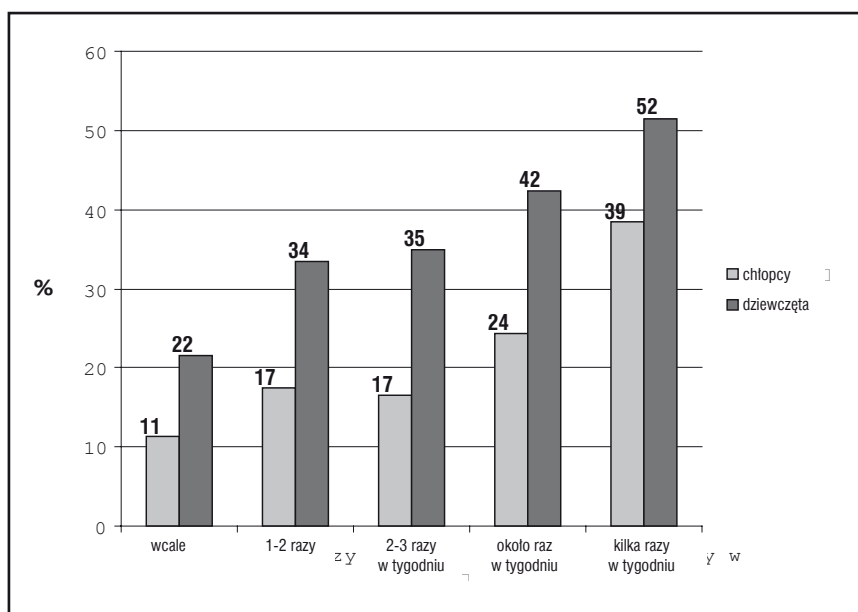
Dolegliwości	Kontakt z przemocą jako:	Ogółem	Chłopcy	Dziewczęta
Zdenerwowanie	Wyłącznie ofiara	44,0	37,0	50,3
	Wyłącznie sprawca	37,6	34,1	43,0
	Ofiara i sprawca	48,2	42,0	56,9
	Nie miał(a) kontaktu	31,4	23,2	37,0
Rozdrażnienie lub zły humor	Wyłącznie ofiara	34,5	27,9	40,5
	Wyłącznie sprawca	25,3	20,7	32,3
	Ofiara i sprawca	35,7	29,4	44,5
	Nie miał(a) kontaktu	22,5	16,9	26,3
Przygnębianie	Wyłącznie ofiara	31,3	23,0	38,9
	Wyłącznie sprawca	17,5	12,2	25,5
	Ofiara i sprawca	24,9	18,8	33,6
	Nie miał(a) kontaktu	16,0	10,2	20,0
Trudności w zasypianiu	Wyłącznie ofiara	19,5	13,3	25,1
	Wyłącznie sprawca	14,7	10,4	21,3
	Ofiara i sprawca	17,7	14,5	22,3
	Nie miał(a) kontaktu	11,4	7,4	14,2

* Pogrubieniem wyróżniono w tabeli grupę, w której odsetki odczuwających nasilone dolegliwości były największe

Odsetek odczuwających często wszystkie cztery analizowane dolegliwości był najmniejszy w grupie uczniów, którzy nie mieli w ostatnim czasie bezpośredniego kontaktu z przemocą w szkole. W porównaniu z tą grupą uczniowie, którzy występowali wyłącznie w roli sprawców przemocy rówieśniczej w szkole, odczuwali wymienione dolegliwości częściej, ale jednak rzadziej niż ofiary dręczenia. Porównując wyłącznie ofiary dręczenia z osobami, które pełniły obie role w aktach przemocy w szkole, stwierdzono szczególnie nasilenie przygnębia u wyłącznych ofiar oraz

podwyższoną częstość odczuwania zdenerwowania i rozdrażnienia w modelu *bully-victim* (tab. 6).

Na wykresie 1 na przykładzie przygnębia pokazano, jak zwiększa się nasilenie tej dolegliwości przy coraz częstszym doświadczaniu dręczenia (bycia ofiarą). W grupie niedręczonych odsetek chłopców i dziewcząt odczuwających przygnębia prawie codziennie lub kilka razy w tygodniu jest wyraźnie najmniejszy, a gwałtownie wzrasta u ofiar bardzo częstego dręczenia (co najmniej raz w tygodniu).

Wykres 1. Uczniowie gimnazjum odczuwający przygnębia prawie codziennie lub kilka razy w tygodniu (w %) w zależności od płci i częstości bycia ofiarą przemocy w szkole

W tabeli 7 przedstawiono odsetek młodzieży odczuwającej wybrane cztery dolegliwości w grupie ofiar dręczenia w podany sposób, a więc różnych form przemocy fizycznej, słownej i emocjonalnej. Okazało się, że najbardziej rozpowszechniona forma przemocy (przeżywanie) powoduje mniejsze niż inne formy nasilenie dolegliwości. Największe nasilenie dolegliwości stwierdzono u ofiar przemocy emocjo-

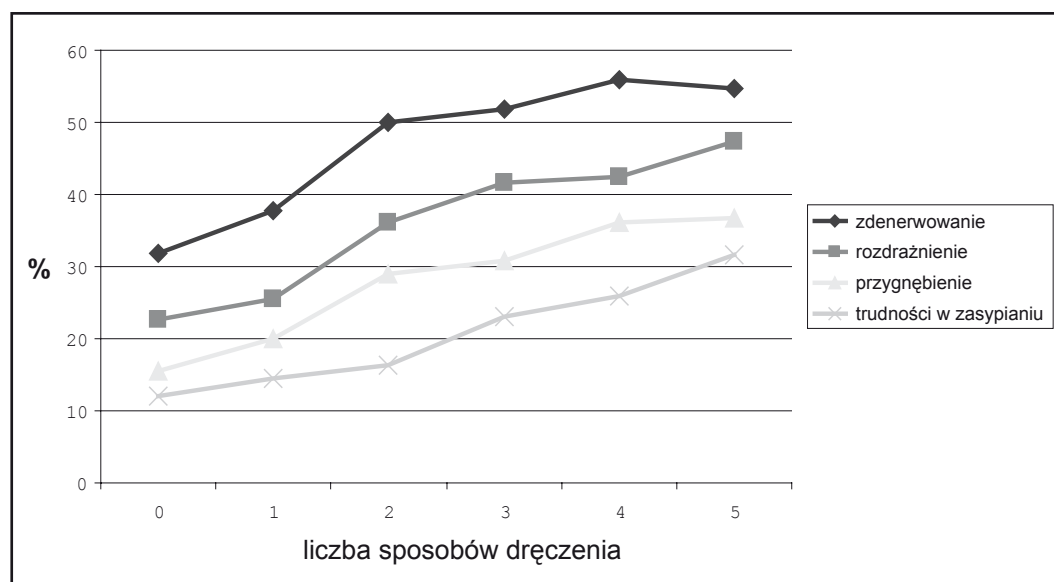
nalnej: pozostawiania na uboczu różnych spraw, wyłączenia z grupy i lekceważenia. Nasilenie trudności w zasypianiu najmniej jest związane z rodzajem doświadczanej przemocy.

Stwierdzono też mniejsze nasilenie dolegliwości u uczniów, którzy byli dręczeni tylko w jeden z podanych sposobów, w porównaniu z uczniami dręczonymi na różne sposoby (wykres 2).

Tabela 7. Uczniowie gimnazjum odczuwający wybrane dolegliwości* kilka razy w tygodniu lub prawie codziennie (w %) w grupie ofiar dręczenia w podany niżej sposób

Dolegliwość	Sposoby dręczenia				
	Przezywanie	Pozostawianie na ubo-	Przemoc fizyczna	Oczernianie	Dowcipy i gesty seksualne
Zdenerwowanie	45,6	53,5	50,1	50,6	50,0
Rozdrażnienie lub zły humor	34,5	41,6	38,0	37,4	38,5
Przygnębiecie	26,6	32,9	29,3	30,0	31,8
Trudności w zasypianiu	18,2	22,5	22,8	21,2	23,4

* Pogrubieniem wyróżniono w tabeli grupę, w której odsetki odczuwających nasilone dolegliwości były największe.

Wykres 2. Odsetek uczniów gimnazjum często odczuwających dolegliwości psychiczne w zależności od nasilenia form doświadczanej przemocy

Częstym problemem naukowców badających przemoc rówieśniczą w szkole, jak również problemem rodziców i wychowawców, jest niechęć niektórych dzieci (uczniów) do przyznawania się do bycia ofiarą dręczenia. Większe obawy może budzić przyznanie do traumatycznych przeżyć w bezpośredniej rozmowie niż w anonimowym badaniu ankietowym. Jest to często stosowana forma obrony przed dodatkowymi pytaniami dorosłych oraz przed reakcją rówieśników na fakt bycia ofiarą i poinformowanie o tym dorosłych. Ofiary

dręczenia boją się jeszcze większej izolacji, nasilenia przemocy, czy wręcz zemsty.

Wobec tego wyjściem z sytuacji może być wstępne identyfikowanie przez wychowawców i personel medyczny młodzieży doświadczającej przemocy na podstawie wywiadu na temat występowania dolegliwości związanych ze zdrowiem psychicznym. Stopień nasilenia pewnych dolegliwości można wówczas traktować jako marker zagrożenia przemocą (Eisenberg i wsp. 2003; Nansel i wsp. 2004).

Podsumowanie

Wyniki badań ankietowych przeprowadzonych w 2002 r. w reprezentatywnej ogólnopolskiej próbie 13–15-letnich uczniów gimnazjum wykazały, że ponad 50% ankietowanej w Polsce młodzieży miało w ostatnich miesiącach doświadczenia z przemocą fizyczną, słowną lub emocjonalną w szkole, jako ofiary lub sprawcy. Nasilenie zjawiska przemocy szkolnej w Polsce przekracza przeciętny poziom europejski określony dla grupy 28 krajów. Pod tym względem Polska jest bliżej krajów Europy Wschodniej, a szczególny dystans dzieli nas od Szwecji, gdzie od lat prowadzone są programy zapobiegania przemocy w środowisku domowym i szkolnym.

W opracowaniu wykazano związek między kontaktami z przemocą w szkole a występowaniem wybranych dolegliwości o podłożu psychicznym. Nasilenie dolegliwości o podłożu psychicznym obserwuje się u ofiar i sprawców dręczenia, dlatego obie te grupy wymagają działań terapeutycznych. Obecnie zaczynają być w Polsce wdrażane programy profilaktyczne, które uczą, jak radzić sobie już we wczesnych latach szkolnych z własną agresją (Małkowska, Kujawiak 2005).

W grupie czterech analizowanych dolegliwości częstość ich odczuwania przez uczniów gimnazjum kilka razy w tygodniu lub prawie codziennie waha się od 14,5% (trudności w zasypianiu) do 37,4% (zdenerwowanie). Odsetki te zwiększają się zarówno u młodzieży, która jest sprawcą, jak i ofiarą przemocy, przy czym bardziej w przypadku ofiar. Ponad 15% ankietowanych uczniów gimnazjum przyznało się do bycia zarówno ofiarą, jak i sprawcą przemocy. Należy ich odróżnić od pasywnych, wyłącznych ofiar dręczenia. Są to osoby przeżywające wiele sytuacji konfliktowych w relacjach z rówieśnikami, reagujące agresją, ale też doświadczające przemocy ze strony innych lub prowokujące do takich zachowań. U uczniów tych obserwu-

je się szczególne nasilenie zdenerwowania i rozdrażnienia.

Stwierdzono ponadto, że przemoc fizyczna, która stanowi centrum uwagi opinii publicznej, powoduje mniejsze ryzyko nasilenia się dolegliwości natury psychicznej niż przemoc emocjonalna. Ponad połowa ofiar dręczenia, czyli jedna piąta ankietowanej młodzieży, spotyka się w szkole z prześladowaniem przybierającym różne formy lub tylko jedną, ale za to bardzo częstą formę. Są to osoby szczególnie szykanowane (osaczone), u których jeszcze bardziej nasilają się dolegliwości psychiczne (wykresy 1 i 2).

Jak wspomniano we wstępie, istnieje szereg barier utrudniających podejmowanie skutecznych działań zapobiegających przemocy w szkole, wynikających z niezrozumienia istoty i skali zjawiska. Prezentowane wyniki badań zachowań zdrowotnych HBSC można traktować jako ogólnopolski komentarz liczbowy, który powinien motywować do rzetelnej diagnozy sytuacji na poziomie szkoły i podjęcia działań z zakresu interwencji pierwotnej lub wtórnej. W zależności od wyników diagnozy można bowiem, nawiązując do europejskich rekomendacji w zakresie zapobiegania przemocy w szkole, podjąć działania w zakresie (Mazur 2003):

- prewencji pierwotnej, która odnosi się do przeciwdziałania powstawaniu przemocy w szkole i powiązanych z nią czynników ryzyka oraz wzmacnianiu czynników ochronnych, np. poprzez budowanie odpowiedniego klimatu szkoły i bezpiecznego środowiska;

- prewencji drugiego stopnia, odnoszącej się do ograniczonej liczby osób z grupy podwyższonego ryzyka oraz natychmiastowego działania w przypadku sytuacji kryzysowych;

- prewencji trzeciego stopnia, o charakterze leczniczo-sankcjonującym, gdy skala problemu jest znaczna.

This paper is a report from an anonymous survey conducted in Poland in 2002 within HBSC – Health Behaviour in School-aged Children, a WHO Cross-national Collaborative Study. The analysis of the collected data focused on items concerning the experience of being a perpetrator or a victim of bullying, which were related to questions about certain psychological problems. More than half of high-school students had active contact with bullying in the past six months. The level of bullying in Poland is higher than the average European level estimated for 28 countries. Students who had been solely victims of bullying were most likely to experience depression, while students with both types of experience – as victims and perpetrators of bullying – reported feeling more upset and irritable. Sole perpetrators were also more likely to report certain problems than students who had no contact with bullying. Interviews focusing on the intensity of psychological problems may be useful in identifying victims and perpetrators of bullying. Successful prevention of bullying requires complex, multi-level efforts, as well as overcoming several barriers resulting from the lack of understanding of the nature and scale of this phenomenon.

Literatura

- Brzezińska A., Hornowska E., red. (2004), *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*, Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa.
- Crick N., Grotpeter J. (1995), *Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment*, „Child Development”, vol. 66, nr 3, s. 710–722.
- Currie C. i wsp., red. (2001), *Health Behaviour in School-Aged Children: a WHO Cross-National Study: Research Protocol for 2001/2002 Survey*, Edinburgh.
- Dollard J. i wsp. (1939), *Frustration and aggression*, Yale University Press, New Haven, Connecticut.
- Eisenberg M., Neumark-Sztainer D., Story M. (2003), *Associations of weight-based teasing and emotional well-being among adolescents*, „Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine”, vol. 157, nr 8, s. 733–738.
- Izdebski R., Szaszkiwicz W. (2003), *Terapia systemowa rodziny z przemocą*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka”, nr 5, s. 59–67.
- Kuśpit M. (2004), *Agresja w szkole*, „Remedium”, vol. 141, nr 11, s. 16–17.
- Lerner R. (1978), *Nature, nurture, and dynamic interactionism*, „Human Development”, vol. 21, s. 1–20.
- Małkowska A., Kujawiak G., red., (2005), *Kuba i Kleks kontra agresja*, Poradnik dla wychowawców i nauczycieli, Wydanie II poprawione, Warszawa.
- Mazur J., Małkowska A. (2003), *Sprawcy i ofiary przemocy wśród uczniów w Polsce*, „Medycyna Wieków Rozwojowego”, vol. VII, nr 1, cz. II, s. 121–130.
- Mazur J. (2003), *Przemoc w szkołach – skala zjawiska i europejskie rekomendacje w zakresie działań prewencyjnych*, „Edukacja dla Bezpieczeństwa”, vol. 12, nr 1, s. 45–50.
- Mazur J., Woynarowska B. (2004), *Przemoc w szkole a zdrowie i zadowolenie z życia uczniów 11–15-letnich*, „Pediatria Polska”, vol. 79, nr 2, s. 707–715.
- Mazur J., red. (2005), *Spoteczne, srodowiskowe i behawioralne uwarunkowania urazow i przemocy wśród młodzieży szkolnej w Polsce i innych krajach*, Instytut Matki i Dziecka i Wydział Pedagogiczny UW, Warszawa.
- Mellibruda J. (1999), *Pułapka nie wybaczonej krzywdy*, Instytut Psychologii Zdrowia, PTP, Warszawa.

- Nansel T.R. i wsp. (2004), *Cross-national Consistency in the Relationship Between Bullying Behaviors and Psychosocial Adjustment*, „Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine”, vol. 158, nr 8, s. 730–736.
- Olweus D. (1996), *The revised Olweus Bully/Victim Questionnaire*. Research Center for Health Promotion (HEMIL Center), University of Bergen, Norway.
- Olweus D. (1998), *Mobbing fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać?*, Jacek Santorski & CO, Warszawa.
- Rigby K. (2001), *Bullying in schools and in the workplace*, w: P. McCarthy, *Bullying: from backyard to boardroom*, Federation Press, Sydney.
- Rigby K. (2000), *Effect of peer victimization in schools and perceived social support on adolescent well-being*, „Journal of Adolescence”, vol. 23, s. 57–68.